

Olczak, Stanisław K.

Rozwój sieci parafialnej w diecezji wileńskiej do II poł. XVIII w.

Studia Teologiczne 5-6, 102-117

1987-1988

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

101

STANISŁAW K. OLCZAK

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W DIECEZJI WILEŃSKIEJ DO II POŁ. XVIII W.

Dzieje diecezji wileńskiej były już przedmiotem badań wielu historyków. Mimo to odczuwa się brak studiów, które ujmowałyby, zwłaszcza rozwój sieci parafialnej, bardziej dogłębnie i całościowo z ukazaniem zmian jakie się dokonały na tym odcinku w ciągu dziejów. W niniejszym artykule nie stawiamy sobie za cel wypełnienie tej luki, choćby ze względu na niemożliwość wykorzystania źródeł, których zasadnicza część znajduje się poza granicami Polski. Pragniemy tylko ukazać rozwój sieci parafialnej w diecezji wileńskiej od chwili jej powstania aż do czasów rozbiorów Rzeczypospolitej, przede wszystkim w oparciu o istniejące opracowania.

Badaczami, którzy po raz pierwszy gruntowniej przebadali problem rozwoju organizacji parafialnej w diecezji wileńskiej byli księża: J. Kurczewski¹ i J. Fijałek². Pierwszy z nich przedstawił zarówno dzieje diecezji wileńskiej jak też początki organizacji parafialnej oraz podał spisy kościołów z połowy i drugiej połowy XVIII w. Drugi natomiast zajmował się głównie początkami chrześcijaństwa na Litwie i organizacji kościelnej. Spośród nowszych prac na uwagę zasługuje książka J. Ochmańskiego³. Szkoda tylko, że autor ten zamknął swe badania na połowie XVI stulecia. Rozwój sieci parafialnej, jako jeden z jej rozdziałów, został tu ukazany w sposób krytyczny w oparciu o źródła krajowe i wileńskie dotąd nie wykorzystane. Autor podał zestaw miejscowości, w których w poszczególnych okresach fundowane były kościoły parafialne. Uwzględnił rodzaj ich fundacji, dzieląc je na wielkksiążęce, bojarskie i kościelne. Jeśli chodzi o badania nad XVIII w., należy tu wspomnieć pracę nad mapą W. Semkowicza⁴. Warto także zasygnalizować rozprawę magisterską B. Grzecha na temat struktury terytorialnej omawianej diecezji w XVIII w.⁵ Na tle dotychczasowego rozwoju sieci parafialnej, autor bliżej zajmuje się zestawem parafii, dokonany na synodzie biskupa M. J. Zienkowicza w 1744 r.

Jeśli idzie o drugą połowę XVIII wieku, sieć parafialna między innymi i w diecezji wileńskiej znalazła pełne odbicie na mapie i w sporządzonym do niej indeksie S. Litaka⁶. Oprócz kościołów parafialnych uwzględniono w tej pracy także kościoły filialne, typy miejscowości, w których występowały (miastowieś) oraz granice podziałów administracyjnych kościelnych (diecezje, archidiakonaty i dekanaty) i państwowych (województwa). Cała praca bogato została udoku-

¹ J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, (...) Wilno 1912; tenże, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska*, t. 1-3, Wilno 1908-1914.

² J. Fijałek, *Uchrześcijanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*. W: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Kraków 1914.

³ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.

⁴ W. Semkowicz, *Mapa historyczna diecezji wileńskiej*. W: *Pamiętnik VI Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie*, t. 2, Lwów 1936 oraz jego *Mapa diecezji wileńskiej*.

⁵ B. Grzech, *Struktura terytorialna diecezji wileńskiej w XVIII wieku*, Lublin 1978 (rozprawa magisterska przechowywana w Archiwum KUL — maszynopis).

⁶ S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła tacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980; w maszynopisie część druga, skąd zostały zaczerpnięte dane przy omawianiu drugiej połowy XVIII stulecia.

mentowana źródłami, w zdecydowanej mierze archiwalnymi. Dla diecezji wileńskiej wykorzystane zostały przede wszystkim akta synodu z 1744 r. oraz wykazy parafii pochodzące z czasów rządu biskupa I. Massalskiego (1762-1794)⁷. Mapa Litaka ukazuje stan struktury terytorialnej diecezji wileńskiej w 1772 r.

Jakkolwiek w artykule niniejszym wykorzystano przede wszystkim literaturę, to jednak w niektórych przypadkach sięgnięto również do źródeł, mianowicie do *Roczników J. Długosza*⁸ oraz do *Kodeksu dyplomatycznego katedry i diecezji wileńskiej*⁹. Pozwoliło to wyjaśnić kilka wątpliwości występujących w opracowaniach.

I. EREKCJA DIECEZJI I FUNDACJE PIERWSZYCH PARAFII

Jakkolwiek Litwa w stosunku do pozostałych państw Europy długo tkwiła w pogaństwie, chrześcijaństwo na te tereny przenikało już w XIII w. W połowie tego stulecia erygowano nawet diecezję wileńską. Mianowicie papież Innocenty IV upoważnił bullą z 22 VIII 1253 r. arcyksięcia ryskiego Alberta do dokonania tego aktu. Działo się to za panowania Mendoga, który przyjął chrzest i został ukoronowany na króla przez delegata Rzymu. Mendog prosił następnie papieża o przyjęcie nowo utworzonej diecezji w bezpośrednią zależność od Rzymu. O zgodzie papieża w tej sprawie świadczy bulla wydana w dniu 3 IX 1254 r. Na biskupa wileńskiego został konsekrowany polski dominikanin imieniem Wit. W rzeczywistości jednak ani Wit, ani jego rywal, konsekrowany przez biskupa ryskiego, nie zasiedli nigdy na wileńskiej stolicy biskupiej¹⁰. Próby chrystianizacji Litwy były podejmowane również i przez następnych jej władców. Władysław Łokietek podsunął Gedyminowi plan nawrócenia jego kraju. Sprawę tę kontynuował Kazimierz Wielki. Realnym punktem zaczepienia miały być istniejące już na Litwie osady Polaków, którzy mieli tu swoje kościoły wraz z kapłanami. W samym Wilnie działały dwa klasztory: dominikański i franciszkański¹¹. Zamiary te zostały zrealizowane jednak dopiero po 1386 r., kiedy to doszło do unii Polski i Litwy poprzez małżeństwo Jadwigi i Jagiełły. Chrzest Jagiełły miał miejsce w Krakowie 14 II 1386 r. W rok później król w otoczeniu panów polskich i duchowieństwa wyruszył na Litwę, aby wypełnić podjęte zobowiązania¹².

Wkrótce po przyjeździe Jagiełły do Wilna, odbył się chrzest możnych bojarów litewskich, którzy już wcześniej wyrazili na to zgodę. Miało to miejsce na zamku wileńskim 22 II 1387 r. Król nakazał także wszystkim swoim poddanym tak na Litwie jak i na Rusi zawierać małżeństwa tylko w obrządku katolickim¹³.

Chryścianizacja Litwy wymagała utworzenia organizacji kościelnej. Najpierw trzeba było dokonać erekcji biskupstwa, które jakkolwiek utworzone w połowie XIII w., później upadło. W przeddzień rocznicy swego ślubu 17 II 1387 r. Jagiełło wydał przywilej fundacyjny biskupstwa wileńskiego. W dokumencie tym czytamy, że król wyposażył kościół, wystawiony na zamku wileńskim pod wezwaniem św. Stanisława i św. Władysława, przeznaczając go na katedrę. Zgoda papieża, na którą oczekiwano, nie nadchodziła jednak, ponieważ poselstwo wysłane do papieża Urbana VI, niosące wiadomość o chrzcie Jagiełły, nawracaniu się Litwy i wyznaczeniu kościoła na katedrę, w drodze zostało zatrzymane przez Wilhelma Habsbur-

⁷ Tenże, dz. cyt., s. 63 - 69, 267 - 286.

⁸ J. Długosz, *Roczniki, czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego*, księga 10, Warszawa 1981, s. 209 - 215.

⁹ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, t. 1, Kraków, z. 1: 1932, z. 2: 1939 (dalej skrót: KDKW).

¹⁰ Za J. Długoszem powtarza J. Kurczewski, *Diecezja wileńska*, s. 23 - 24 oraz B. Kumor, *Historia Kościoła*, cz. 4, Lublin 1978, s. 97 - 98.

¹¹ Tamże.

¹² J. Długosz, dz. cyt., s. 199 - 213.

¹³ Tamże.

ga. Wśród uwięzionych znalazł się nawet arcybiskup Mikołaj Trąba. Dopiero biskup poznański Dobrogost dotarł do Rzymu w grudniu 1387 r. W dniu 12 III 1388 r. papież w Perugii wydał bullę, w której spełnił życzenia Jagiełły i Jadwigi. Zatwierdził on kościół katedralny oraz ustanowił ordynariuszem wileńskim Andrzeja, biskupa sereckiego. Egzekutorem tych uchwał został mianowany biskup poznański, na którego ręce nowy biskup wileński złożył przysięgę na wierność papieżowi. W następnej bulli, wydanej także w Perugii 17 IV 1388 r. tenże sam papież Urban VI wyraził radość z powodu przyjęcia przez Jagiełłę chrztu i rozszerzania wiary katolickiej na ziemię litewską, chwalać równocześnie króla za budowę kościołów i jego troskę o duchowieństwo¹⁴.

Najważniejszą dla nas jest informacja o budowie kościołów na Litwie. Długosz wspomina o dokumencie wystawionym przez króla Jagiełłę w lutym 1387 r. W dokumencie tym jest mowa o założeniu i uposażeniu przez króla siedmiu kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej. Do ówczesnych fundacji królewskich należy także prebenda przy kościele św. Marcina na wyższym zamku wileńskim. Nowe kościoły parafialne występują w miejscowościach: Hajna, Krewo, Mejszagoła, Miedniki, Niemenczyn, Obolce i Wilkomierz. Kościoły te, jak wspomina Długosz, zostały wyposażone w księgi i sprzęty liturgiczne fundacji królowej Jadwigi¹⁵. Ponieważ dokument, o którym pisze Długosz, nie zachował się, a sama informacja o nim została sporządzona dopiero w kilkadziesiąt lat od daty jego wystawienia, niektórzy historycy poddają w wątpliwość podaną przez Długosza jego treść. I tak Ochmański w oparciu o źródła, zwłaszcza dokumenty wydane w kodeksach dyplomatycznych, dowodzi, że lista wymienionych kościołów nie jest w pełni wiarygodna¹⁶. Jedynie dla jednego spośród siedmiu wymienionych kościołów, mianowicie wystawionego w Obolcach, zachowany jest akt fundacyjny, wystawiony przez Jagiełłę w Wilnie 1 VI 1387 r. W tymże samym dokumencie król wyraża także wolę wznoszenia kościołów na Litwie wyrażoną słowami: *prior institutione omnibus ecclesiis in terra Lituaniae*¹⁷. Z kolei o parafii w Miednikach wspomina inny dokument Jagiełły datowany na dzień 2 IV 1391 r. Jest w nim mowa, że tenże kościół zostaje wcielony do kościoła pod wezwaniem Braci od Pokuty, który został wzniesiony w Bystrzycy 1390 r.¹⁸. O kościele w Mejszagołe dowiadujemy się pośrednio z dokumentu wystawionego przez króla w 1397 r., gdzie wymieniony jest tamtejszy pleban¹⁹. Dowodzi to, że kościół w tej miejscowości musiał być wystawiony nieco wcześniej. Zapis Długosza co do fundacji Jagiełły w Niemenczynie znajduje także potwierdzenie w dokumencie wystawionym w 1398 r. Jest w nim mowa o tamtejszym plebanie, który był także kanonikiem wileńskim²⁰. Pozostałe trzy kościoły, mianowicie: w Wilkomierzu, Krewie i Hajnie, o których mówi Długosz, jako wystawionych przez Jagiełłę, nie znajdują poświadczenia w dokumentach tego króla. O kościele w Wilkomierzu, jak stwierdza Ochmański, jest ponoć wzmianka w dokumencie, wystawionym przez Kazimierza Jagiellończyka, w którym tenże król stwierdza, iż kościół ten został wystawiony przez jego ojca. Ochmański nie popiera jednak tego stwierdzenia żadnym źródłem²¹. Brak też informacji na ten temat w *Kodeksie dyplomatycznym katedry i diecezji wileńskiej*²². Z kolei o kościele w Krewie pierwsza wzmianka pochodzi dopiero z 1468 r. W dokumencie, w którym ona występuje, jest mowa, iż

¹⁴ Tamże, s. 213 - 215.

¹⁵ Tamże, s. 214; KDKW, nr 4, s. 10.

¹⁶ J. Ochmański, dz. cyt., s. 55 - 56.

¹⁷ Tamże, s. 56; KDKW, nr 9, s. 18 - 19.

¹⁸ KDKW, nr 18 i nr 19, s. 32 - 33.

¹⁹ Tamże, nr 28, s. 47.

²⁰ Tamże, nr 33, s. 59.

²¹ J. Ochmański, dz. cyt., s. 57.

²² KDKW, nr 170, s. 193: jest tu wzmianka, ale nie o kościele w Wilkomierzu, lecz w Mereczu.

Anna wdowa po Jerzym Gotołtowiczu i Jerzy dziedzic Wiszniewa czynią zapis ołtarzowi kościoła parafialnego w Krewie²³. Ochmański wnosi, że powyższe świadectwa pozwalają stwierdzić, iż kościoły w wymienionych przez Długosza miejscowościach, z wyjątkiem kościoła w Hajnie, były fundacji Jagiełły. Nie zgadza się natomiast co do daty powstania parafii w Hajnie, ponieważ wieś ta występuje w dokumencie z 1397 r. jako jedna z dwunastu, z których katedra wileńska pobierała dziesięcinę. W żadnej z pozostałych jedenastu miejscowości nie było kościoła parafialnego. Nie mogło go być także i w Hajnie. Ufundować go mógł dopiero Witold po roku 1398²⁴. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* stwierdza, że kościół parafialny w Hajnie wyposażył Witold, ale fundacja należała do Jagiełły²⁵. Powyższy sąd zapewne został oparty na wypowiedzi Długosza, który pozwalał mniemać, iż kronikarz miał jednak w rękę nieznany nam dokument, w którym wymienione były miejscowości z kościołami fundacji Jagiełły, pośród nich i Hajna. Wzmianka o płaceniu dziesięciny z tej wsi dla kościoła katedralnego nie świadczy jeszcze o nieistnieniu tu parafii, mimo że w pozostałych jedenastu wsiach parafie nie istniały. Bowiem przypadków płacenia dziesięciny ze wsi parafialnych na rzecz innych kościołów spotkać można w źródłach znacznie więcej²⁶. Z drugiej strony, wzmianka o kościele w Krewie z 1468 r. nie świadczy jeszcze, że musiał go erygować Jagiełło.

Drugi problem, który podnosi Ochmański, dotyczy liczby kościołów parafialnych ufundowanych przez Jagiełłę. Oprócz bowiem siedmiu wymienionych przez Długosza, źródła mówią i o kilku innych. Do nich, jak stwierdza Ochmański, należały także kościoły: w Bystrzycy, św. Marcina w Mereczu, w Oszmianie, Wilnie i ufundowany wspólnie z Witoldem kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża i św. Franciszka w Lidzie²⁷. Popatrzmy na te fundacje poprzez źródła. Najpierw co do kościoła w Bystrzycy dokument królewski (nie zachowany w oryginale) z 21 V 1390 r. mówi o jego uposażeniu i zarazem stwierdza, iż nie jest to kościół parafialny, lecz prepozyturalny, do którego w roku następnym, jak stwierdza następny dokument, zostało wcielone uposażenie kościoła w Miednikach²⁸. O kościele w Mereczu, jako ufundowanym przez Jagiełłę, mówi z kolei dokument z 1442 r., wystawiony przez Kazimierza Jagiellończyka, w którym król czyni nadania z dziesięciny rybnej temuż kościołowi jako założonemu *per preofatum nostrum genitorem serenissimum*²⁹. Natomiast o kościołach w Oszmianie i Lidzie najwcześniejszej wzmiankuje testament biskupa Andrzeja, zawarty w dokumencie z 1398 r. Wymienia on także kościoły: w Miednikach, Wilnie i Niemenczynie³⁰. Ochmański jest zdania, że jakkolwiek w Lidzie kościół ufundował Jagiełło wraz z Witoldem, tak w Oszmianie najprawdopodobniej tylko sam król, bowiem w miejscowości tej przebywał wiosną 1391 r.³¹ W samej stolicy diecezji w Wilnie staraniem Jagiełły, obok wspomnianej katedry i kościoła św. Marcina na zamku, wzniesione zostały dwa inne kościoły: najprawdopodobniej kościół pod wezwaniem św. Anny *infra muros castri Vilnensis* w 1390 r. oraz kościół św. Jana, wymieniony w 1413 r. przez podróżnika francuskiego rycerza Gilberta de Lannoy jako murowany³². Ten drugi byłby zatem, według Ochmańskiego, jedynym kościołem parafialnym w Wilnie, czynnym w początkach XV w. Dzięki najprawdopodob-

²³ Tamże, nr 255, s. 293 - 294; J. Ochmański, dz. cyt., s. 57.

²⁴ J. Ochmański, miejsce cyt.

²⁵ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, Warszawa 1882, s. 9.

²⁶ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, s. 17.

²⁷ J. Ochmański, dz. cyt., s. 58; KDKW, nr 31, s. 52 - 53.

²⁸ KDKW, nr 18 i 19, s. 32 - 33.

²⁹ Tamże, nr 170, s. 193.

³⁰ Tamże, nr 33, s. 55 - 57.

³¹ J. Ochmański, dz. cyt., s. 58.

³² Tamże, s. 58, przypis 400.

niej także Jagielle, ufundowany jeszcze przez Gedymina w 1321 r. kościół franciszkanów stojący *extra muros castris Vilmensis* jako drewniany, ok. 1400 r. stanął jako murowany. Natomiast drugi kościół franciszkanów pod wezwaniem św. Marcina ufundowany w 1387 r., należy zaliczyć do fundacji królewskich. A zatem — stwierdza Ochmański — Jagiełło ufundował na Litwie 12 kościołów: katedralny, św. Marcina, św. Anny oraz parafialne: św. Jana w Wilnie, Obolcach, Krewie, Oszmianie, Bystrzycy, Miednikach, Niemenczynie, Mejszagole, Mereczu oraz najprawdopodobniej w Wilkomierzu i wspólnie z Witoldem w Lidzie³³.

Kościół, założone przez Jagiełłę, jak zauważa Ochmański, były zlokalizowane na obszarze księstwa wileńskiego, to jest w jego własnej ojczyźnie. Większość parafii znajdowała się w pobliżu Wilna, trzy natomiast: Wilkomierz, Merecz i Krewa na peryferiach. Obolce z kolei leżały w głębi prawosławnej Rusi w ziemi Witebskiej. Miejscowości te stanowiły z czasem ważne ośrodki administracyjno-wojskowe. Były to grody i zarazem centra włości. Można więc twierdzić, że zasada Jagiełły było zakładanie parafii w miejscowościach, które miały także znaczenie polityczne. Zasady tej będą przestrzegać i jego następcy³⁴.

Wracając do problemu prawdomówności Długosza i kompletności wymienionych parafii założonych przez Jagiełłę, musimy stwierdzić, że wątpliwości Ochmańskiego nie wykluczają faktu posiadania przez kronikarza dokumentu, na który się powołał. Przypomnijmy, iż mówi on tylko o fundacjach Jagiełły kościołów parafialnych, uczynionych w konkretnym 1387 r. Dokument, który miał w rękę Długosz, nie mógł zawierać informacji o późniejszych fundacjach królewskich. Dodajmy, że kościół ufundowany przez króla Jagiełłę i księcia Witolda w Lidzie, pierwotnie związany był z zakonem, a parafialnym stał się dopiero od 1460 r. Nie mógł zatem znaleźć się w zapisie Długosza obok parafialnych³⁵. Podobnie, o czym była już mowa, kościół w Bystrzycy nie spełniał funkcji parafii do roku 1391. Natomiast w przypadku kościoła w Hajnie nic nie stoi na przeszkodzie, aby nie ufać wzmiance Długosza, zwłaszcza że miejscowość ta nie tylko stanowiła własność książęcą, ale i bardziej znaczącą osadę, o której wspominali także Marcin Bielski, Marcin Kromer i Maciej Strykowski³⁶.

Reasumując, należy stwierdzić, że najprawdopodobniej Jagielle, jako wielkiemu księciu (do 1392 r.), zawdzięcza fundację jedenaście kościołów parafialnych na Litwie, nie licząc ufundowanego wspólnie z Witoldem kościoła w Lidzie dla franciszkanów, który mógł spełniać rolę parafialnego.

W 1392 r. rządy na Litwie objął Witold, sprawując je aż do śmierci, to jest do 1430 r. Po ugodzie ostrowskiej (1392 r.), Witold wydał list do wojewodów, swoich namiestników i ciwunów, nakazując im posłuszeństwo i uległość wobec biskupa i kapłanów katolickich, którzy udzielają chrztu zarówno Litwinom jak i Rusinom. Sam też wielki książę kontynuował dzieło chrystianizacji, poprzez zakładanie nowych parafii, których liczba, podobnie jak i Jagiełłowych, sięga jedenastu. Pośród nich kościół w Starych Trokach oddany był benedyktynom, ale pełnił funkcję parafialną³⁷. Przypomnijmy także, że Witoldowi przypada również współudział z Jagiełłą w fundacji kościoła w Lidzie, a ponadto fundacja drugiego kościoła w Kownie pod wezwaniem św. Mikołaja, który jednak nie pełnił funkcji parafialnych³⁸.

Do fundacji książęcych z tego okresu zaliczyć należy także kościół w Gieranonach-Zygmunciszkach, wystawiony i uposażony przez Zygmunta, brata Witolda.

³³ Tamże, s. 59 - 61.

³⁴ Tamże, s. 59 - 60.

³⁵ KDKW, nr 31, s. 52 - 53; *Słownik Geograficzny*, dz. cyt., t. 5, Warszawa 1894, s. 216.

³⁶ Zob. przypis 25.

³⁷ KDKW, nr 42, s. 69 oraz nr 50, s. 75, gdzie jest mowa o drugim kościele parafialnym ufundowanym przez Witolda w Nowych Tychach.

³⁸ J. Ochmański, dz. cyt., s. 62.

Świadczy o tym dokument, wydany w Gieranonach przez tegoż księcia w dniu 11 XI 1411 r.³⁹.

Nie tylko rodzina książęca fundowała kościoły parafialne w swych dobrach. Czynić to poczęły także osoby prywatne. I tak z 1410 r. pochodzi wzmianka o kościele św. Mikołaja w siole Soleczniki Wielkie, które było wówczas własnością Stanisława Czupurny, pełniącego funkcję marszałka na dworze Witolda⁴⁰. Zapewne to on ufundował kościół w swych dobrach, podobnie jak uczynił to w Braślawiu (po 1407 r.) Wojciech Moniwid, bojar i zarazem dziewierz wielkiego księcia Litwy. Najprawdopodobniej jemu też należy przypisać fundację kościoła parafialnego w Gieranonach-Subotniku (przed 1423 r.)⁴¹.

Ogółem, w okresie rządów Jagiełły na Litwie, a następnie w okresie rządów Witolda, doliczyć się można w diecezji wileńskiej 27 fundacji kościołów parafialnych, wliczając tu także za Ochmańskim kościół w Lidzie.

Fundacje kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej do 1430 r.

I Jagiełłowe:

1. Hajna 1387
2. Krewo 1387
3. Mejszagoła 1387
4. Miedniki 1387
5. Niemenczyn 1387
6. Obolce 1387
7. Wiłkomierz 1387
8. Bystrzyca 1390 (1391)
9. Merez a. 1392
10. Wilno — św. Jana 1392
11. Oszmiana 1398

II Witoldowe:

1. Stare Troki 1400 (1405)
2. Nowe Troki 1409
3. Dougi a. 1430
4. Dubinka 1430
5. Goniądz 1430
6. Grodno 1430
7. Kiernów 1430
8. Kowno 1430
9. Święciany 1430
10. Nowogródek 1430
11. Wołkowysk 1430

12. Lida 1397

III Zygmuntowa:

1. Gieranony-Zygmuniszki 1411

IV prywatne:

1. Soleczniki Wielkie a. 1410
2. Braśław a. 1423
3. Gieranony-Subotniki a. 1423

II. ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ PO 1430 R. DO KOŃCA XVII W.

W 1430 r. zmarł wielki książę litewski Witold. Na Litwie rozpoczęły się walki o władzę pomiędzy Świdrygiełłą a Zygmuntem Kiejstutowiczem, które doprowadziły do wojny domowej. Pomimo to w dziesięcioletnim okresie napięć (1430 - 1440) dopatrzyć się można ośmiu nowych fundacji kościołów parafialnych. Zygmunt Kiejstutowicz wznosił dwa nowe, mianowicie w Nowej Oszmianie (1432 r.) i w Pobojsku (po 1435 r.). W drugiej z wymienionych miejscowości stał kościół parafialny jako wotum za odniesione zwycięstwo w bitwie ze Świdrygiełłą i Krzyżakami (1 IX 1435 r.)⁴². Dalsze trzy kościoły parafialne: w Chołchle (1437 r.), Słucku (1439 r.) i Klecku (1437 r.) ufundował syn Zygmunta, Michał Kiejstutowicz⁴³. Trzy kolejne należą do fundacji prywatnych. I tak Piotr Lelusz, wojewoda trocki, wznosił w 1436 r. kościół parafialny w Szczuczynie oraz drugi w roku następnym w Połonce właściciel tejeż miejscowości Piotr Raczka Stro-

³⁹ KDKW, nr 56, s. 86 - 88.

⁴⁰ J. Ochmański, dz. cyt., s. 62.

⁴¹ Tamże, s. 62.

⁴² Tamże, s. 64.

⁴³ Tamże.

czewicz. W tymże samym roku bojar litewski Wojciech Kuczuk ufundował kościół parafialny w Żyrmunach⁴⁴.

W 1440 r. wielkim księciem litewskim został Kazimierz Jagiellończyk, który w siedem lat później osiadł na stolicy krakowskiej. W okresie jego długich rządów (zmarł 1492 r.) nastąpił sprzyjający okres dalszego rozwoju sieci parafialnej na Litwie. Ochmański twierdzi, że władcy temu należy przypisać ufundowanie 24 kościołów parafialnych. Jakkolwiek bardziej pełną dokumentację świadczącą o tym, że powstały one dzięki trosce Kazimierza Jagiellończyka, posiada tylko 11 kościołów (Dorsuniszki, Ejszyski, Odolsk, Ożej, Punie, Rajgród, Słonim, Wasiliszi, Witebsk, Zdzięcioła i Żołudek), niemniej co do pozostałych można pośrednio dowieść, że są fundacji tego króla. Występują one bowiem dopiero w przywileju Aleksandra Jagiellończyka, choć jak można sądzić, nie były one fundowane przez tegoż władcę. Najprawdopodobniej były więc założone kosztem jego poprzednika Kazimierza⁴⁵. Pewną jest rzeczą, że Aleksander Jagiellończyk, który objął władzę w Wielkim Księstwie Litewskim po śmierci króla Kazimierza (1492 r.) i piastował ją do 1506 r., wystawił w diecezji wileńskiej 9 kościołów parafialnych, z których 6 jeszcze w XV w. Były to kościoły w następujących miejscowościach: Trzciana (1496 r.), Poswol (1497 r.), Połock (a. 1498 r.), Rakiszki (1500 r.), Onikszy i Somoliszi (a. 1501 r.) oraz Poniewież (1503 r.), Nowy Dwór (1504 r.) i Przełaje (a. 1506 r.)⁴⁶.

Począwszy od 1430 r., to jest od śmierci Witolda, aż do końca panowania Aleksandra Jagiellończyka, w diecezji wileńskiej przybyło 38 nowych kościołów parafialnych, których fundatorami byli wielcy książęta litewscy. Z liczby tej na rok 1500 przypada 35 fundacji wielkoksiążęcych.

Liczba nowo powstałych parafii w tym okresie, to jest do końca XV w., jest znacznie większa, bowiem na większą skalę teraz pojawiają się fundacje prywatne, mianowicie bojarów litewskich i ruskich. Zaczynają oni coraz bardziej doceniać rolę Kościoła katolickiego na Litwie. Ich fundacje obejmują 65 parafii. Pośród nich cztery należą do Piotra Sienki Giedygołdowicza i tyleż do rodu Gosztoldów. Sienko, namiestnik smoleński, następnie kasztelan wileński (zmarł 1451 r.), wznosił kościoły parafialne w następujących swoich dobrach: w Nolibokach, Radaszkowiczach, Wiszniewie i Kamieniu⁴⁷. Z kolei Gasztoldowie, ród mający duże znaczenie na Litwie wystawił kościoły: w Dziewieniszkach, Gieranojnach Murowanych, Ostrowcu i Łotwie⁴⁸. Mikołaj Niemirowicz ufundował trzy kościoły: w Iszkołdzi, Nieświeżu i Wsielubie, a jego bratanek Jakub Niemirowicz kościół w Korgożyskach. Podobnie w swych dobrach po trzy kościoły parafialne wystawili: Olechno Sudymentowicz, wojewoda wileński i zarazem kanclerz litewski (1477-1490): w Ostroszycach-Wołpie i Chożowie, starostowie żmudzcy Kieżgajłowie: w Dziewałtowie-Jelnie i Mstybogowie oraz ród Sakowiczów: w Hruzdowie-Miadziole i Daniuszewie. Także wówczas potężny na Litwie ród Moniwidowiczów, którego już dwie fundacje kościołów powstały wcześniej (Braclaw i Gieranojny-Subotniki) wznosił jeszcze jeden kościół parafialny w Wołożynie. Współzawodniczący z tym rodem o wpływy na Litwie Radziwiłłowie, wystawili tylko dwa kościoły, jeśli idzie o wiek XV, mianowicie w Dąbrowie i Upnikach. Większą liczbę kościołów ufundował ród ten dopiero w następnym wieku. Za możnowładcami poszli i mniej zamożni bojarowie litewscy⁴⁹.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże, s. 64-65: autor wymienił kościoły w Oniksztach raz jako fundacji Kazimierzowej, drugi raz Aleksandra. Stąd nie 24, lecz 23 fundacje przypadają Kazimierzowi Jagiellończykowi. Oprócz wymienionych w tekście są to: Bielice, Dolisków, Dubicze, Kojdanów, Krasne Sioło, Łyngmiany, Mołczadź, Mołodeczno, Romigoła, Rudomina i Uściana.

⁴⁶ Tamże, s. 65.

⁴⁷ Tamże, s. 66.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

Jeśli idzie o fundacje kościelne, których nie widzieliśmy w pierwszym okresie rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej, do końca XV w. pojawiło się ich zaledwie cztery, mianowicie: w Hermaniszkach, Niedźwiedzicy, Sokołach i Taurogach. Miejsowości te należały do dóbr stołowych biskupa wileńskiego⁵⁰.

W sumie więc, poczynając od śmierci Witolda, do końca XV w. przybyło w diecezji wileńskiej 103 nowe kościoły parafialne. Doliczając powstałe wcześniej, w pierwszym okresie chrystianizacji, należy odnotować, że na omawianym terenie w 1500 r. winno funkcjonować 130 parafii, zakładając, że żadna z nich nie zanikła. J. Fijałek doliczył się ich tylko 90⁵¹.

Przyjrzyjmy się z kolei bliżej rozwojowi sieci parafialnej w diecezji wileńskiej w XVI w., zwłaszcza w pierwszej jego połowie. Okres ten bowiem bliżej został przebadany w oparciu o źródła, znajdujące się poza Polską, przez Ochmańskiego. Na półwiecze to przypadają rządy w Wielkim Księstwie Litewskim jeszcze Aleksandra Jagiellończyka oraz Zygmunta Starego (1506-1548). Wspomnieliśmy już, że diecezja wileńska zawdzięcza 9 kościołów parafialnych Aleksandrowi, z których trzy zostały erygowane już w XVI w. Znacznie więcej ufundował ich Zygmunt Stary i jego żona Bona. Liczba ich sięga 24, a więc tyle, ile przypisuje się Kazimierzowi Jagiellończykowi. Nie znana jest natomiast żadna fundacja parafii w diecezji wileńskiej dokonana przez Zygmunta Augusta⁵².

Widzieliśmy już, że od 1430 r. zaczęły się pojawiać liczniej fundacje prywatne, które w XVI w. jeszcze bardziej się wzmogły. Prym pod tym względem wiódł teraz wzrastający w potęgę ród Radziwiłłów, któremu w 1547 r. cesarz Karol V nadał tytuł książy, a który następnie był skoligacony z samym królem Zygmuntem Augustem. Radziwiłłom zawdzięcza swą fundację 14 kościołów parafialnych, nie licząc dwóch wybudowanych jeszcze w XV w.⁵³ Spowinowaconej z nimi rodzinie Gościkowiczów przypisuje się inne cztery kościoły. Taką liczbę kościołów parafialnych wystawił w tym czasie kasztelan litewski. Olbracht Gasztołd (zmarły 1539 r.). Inne mniej znaczne rody odznaczały się także fundacjami, raczej pojedynczymi, jakkolwiek niektóre z nich, jak Pacewicze, Kłoczkowie, Zenowiewiczowie i Raczkowie ufundowali po trzy kościoły⁵⁴.

Łączna liczba fundacji prywatnych w I poł. XVI stulecia sięga co najmniej 95 kościołów parafialnych bądź filialnych.

Do liczby fundacji wielkoksiażeńcych i bojarskich doliczyć należy w pierwszej połowie XVI stulecia 7 kościołów parafialnych ufundowanych w dobrach biskupich. W sumie zatem w omawianym półwieczu przybyło 129 kościołów. A zatem w chwili śmierci Zygmunta Starego diecezja wileńska, licząca nieco ponad 160 lat, posiadała w swoich granicach 259 kościołów parafialnych. Liczbę tę ustalił Ochmański w oparciu o materiały archiwalne przechowywane zwłaszcza poza granicami kraju⁵⁵. Według W. Semkowicza, który także podejmował ten temat, stan kościołów w omawianej diecezji w 1522 r. miał wynosić około 150⁵⁶. Też

⁵⁰ Tamże, s. 67.

⁵¹ J. Fijałek, dz. cyt., s. 266.

⁵² J. Ochmański, dz. cyt., s. 68: Barbiriszki, Bargłów, Bolniki, Dryświaty, Inturki, Jałowka, Janówka, Korniałów, Krynki, Kuźnica, Lipniszki, Łunna, Mińsk, Mosty, Nowy Dwór, Olita, Poniewież, Przelaje, Raduń, Rudniki, Strubnica, Suwiek, Uspol, Wolkiniki, Wysoki Dwór, Żejny i Żyźmory.

⁵³ Tenże, s. 69: Birże, Dobrzyniew, Dubrowy, Dusiaty, Kalinówka, Kiejdany, Knyszyn, Oducziski, Podbirże, Popiele, Świadoście, Sereje, Wiżuny i Wołkołata.

⁵⁴ Tamże, wszystkie fundacje prywatne wymienia autor na s. 69-70. Fundacje Ościkowiczów: Giegużyn, Muśniki, Owanta, Żodziszki; fundacje Gasztołdów: Dangieliński, Lachowicze, Rakanciszki, Sidra; fundacje Pacewiczów: Bierzniki, Mohilna, Różanka; fundacje Kłoczków: Podoresk, Międzyrzecz, Łysków; fundacje Zenowiczów: Postawy, Smurgoń i Szawliszki.

⁵⁵ Tamże, s. 71.

⁵⁶ W. Semkowicz, dz. cyt., s. 456.

samą liczbę kościołów parafialnych podał następnie E. Wiśniowski⁵⁷. Z kolei J. Kurczewski przytacza listę parafii opisanych w wizytacji Jana Albinusa, dokonanej w tymże 1522 r., których liczba wynosi 91. Kurczewski zdawał sobie jednak sprawę, że lista ta nie jest pełna i dlatego uzupełnił ją częściowo czterema dalszymi miejscowościami, w których stały kościoły parafialne⁵⁸. J. Ochmański, który oparł swe badania na nowych źródłach, stwierdza, że w 1522 r. diecezja wileńska liczyła co najmniej 190 parafii⁵⁹. Różnica zatem w przytaczanych liczbach parafii pomiędzy nim a Semkowiczem wynosi 40, jeśli idzie o Kurczewskiego, wzrasta do około 85. W związku z tak dużą rozpiętością liczbową parafii pomiędzy wymienionymi autorami, rodzi się pytanie: o ile w wymienionym roku, a bardziej jeszcze w połowie XVI w. kościoły uwzględnione przez Ochmańskiego spełniały funkcję kościołów parafialnych, a o ile były to bądź kościoły fundowane jako parafialne, które później stały się filialnymi, względnie też uległy całkowitej ruinie? Wyższa liczba parafii podana przez Ochmańskiego wynika zapewne w dużej mierze z faktu, iż autor ten podsumował kolejno powstające kościoły parafialne, łącznie z tymi, które później zanikły lub pozostały zamienione na filialne.

Od poł. XVI w. (1553 r.) dojdzie nowy problem, związany z rozwojem protestantyzmu na Litwie. Kurczewski stwierdził, że kościoły katolickie w diecezji wileńskiej już w poł. XVI w. były licznie okupowane, zwłaszcza przez kalwinów. Jako dowód przytacza 10 miejscowości z zajętymi przez nich świątyniami do niedawna będącymi w rękach katolików⁶⁰. Nieco innego zdania jest M. Kosman, według którego protestantyzm na Litwie zaczął się rozszerzać dopiero w II poł. XVI w.⁶¹. Autor ten stwierdza także, że protestantyzm nie zadał poważniejszych ciosów katolicyzmowi. Jakkolwiek innowiercy zajmowali kościoły katolickie na zbory, to jednak w większości przypadków budowali swoje świątynie zwłaszcza w miastach⁶². Nie znana jest jednak bliżej liczba kościołów parafialnych katolickich, zajętych przez protestantów. Zapewne jednak znaczny ich odsetek, co jak już zaznaczono — stwierdził Kurczewski, służył za miejsce kultu dla innych wyznań. Z zestawienia Kosmana, sporządzonego w oparciu o ustalenia H. Merczynga dla II poł. XVI w. (177 zborów w Wielkim Księstwie Litewskim), wynika, że na Litwie protestanci najliczniej posiadali swe zbory w województwie wileńskim (39), następnie trockim (30), żmudzkiem (29) i nowogródzkim (27). Oprócz województwa żmudzkiego, na pozostałych z wymienionych terenów rozpościerała się diecezja wileńska. W województwie wileńskim i trockim wówczas rozwinięta była najbardziej sieć kościołów parafii katolickich, w mniejszym stopniu w województwie nowogródzkim, gdzie dominowały prawosławne cerkwie⁶³.

Sytuację sieci kościołów katolickich w diecezji wileńskiej w połowie XVI w. najbardziej obrazuje zestawienie uczynione przez Ochmańskiego⁶⁴. Oparł on je na opisach parafii, sporządzonych w 1653 r. dla celów podatkowych, w których miejscowości z kościołami katolickimi ujęte zostały w granicach podziału administracji państwowej, jaką stanowiły powiaty, wprowadzone na Litwie w 1566 r. Najliczniej umiejscowione były parafie w powiecie oszmiańskim, których liczba sięgała 53. Drugim co do ilości był powiat wileński, na terenie którego do 1550 r. ufundowanych zostało 26 parafii. Z kolei powiat wilkomirski liczył 23 a lidzki

⁵⁷ E. Wiśniowski, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, W: *Kościół w Polsce*, t. 1, Kraków 1966, s. 274.

⁵⁸ J. Kurczewski, *Biskupstwo*, dz. cyt., s. 177.

⁵⁹ J. Ochmański, dz. cyt., s. 71.

⁶⁰ J. Kurczewski, *Biskupstwo*, s. 178.

⁶¹ M. Kosman, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle propagandy wyznaniowej*, Wrocław 1973, s. 39 i nast.

⁶² Tamże, s. 51 - 54.

⁶³ Tamże, s. 52.

⁶⁴ J. Ochmański, dz. cyt., s. 72 - 77.

22 parafie. Wymienione powiaty oraz mniej liczny w parafie (zaledwie 8) powiat brasławski, wchodziły w skład województwa wileńskiego. Zatem w granicach tegoż województwa w połowie XVI w. zlokalizowane były 132 parafie, co w stosunku do 259 parafii całej diecezji wileńskiej stanowiło 51%. Nieco inaczej rozmieszczone były parafie w powiatach innych województw wchodzących w skład diecezji wileńskiej, jakkolwiek do bardziej licznych zaliczyć należy w województwie trocki powiaty: trocki (20 parafii) i grodzieński (19), a także w województwie nowogródzkim powiat nowogródzki (20 parafii) oraz wołkowyski (15). Warto nadmienić, że w powiecie mińskim, leżącym w województwie o tej samej nazwie, było wówczas 16 parafii⁶⁵. Nie znamy jednak wielkości ich terytorium i stanu ludności poszczególnych powiatów i parafii. Nanosząc na mapę parafie, powstałe do połowy XVI w., zauważamy jedno, że im dalej na południe, a zwłaszcza na wschód, tym sieć parafialna w diecezji wileńskiej była coraz rzadsza. Widać to także w zestawieniu Ochmańskiego, gdzie na powiaty: orszański, witebski i połocki przypada zaledwie po jednej parafii⁶⁶. Toteż i średnia pod względem obszaru przypadająca na jedną parafię w diecezji wileńskiej była ogromna i wynosiła około 870 km². Nic więc dziwnego, że legat papieski Zachariasz Ferrari, który w 1520 r. zbierał dowody potrzebne do kanonizacji królewicza Kazimierza, stwierdził, że sieć parafii na Litwie jest bardzo rzadka. O nowe parafie dla omawianej diecezji upomniano się na synodzie prowincjalnym odbytym 1542 r. w Piotrkowie pod przewodnictwem arcybiskupa Piotra Gamrata⁶⁷.

Jeśli idzie o rodzaje fundacji zwłaszcza na terenie województwa wileńskiego, gdzie najbardziej była rozbudowana sieć parafialna, najwięcej kościołów bo aż 67% zawdzięcza swoje fundacje osobom prywatnym, czyli bojarom, niemal 8%

**Rodzaj fundacji parafii powstałych w latach 1387 - 1550
w diecezji wileńskiej według województw**

Województwo	ogółem parafii	fundacje		
		książęce	bojarskie	kościelne
wileńskie	132	34	83	10
	100%	25,8%	63,7%	7,6%
trockie	53	30	23	—
	100%	56,6%	43,4%	—
nowogródzkie	42	8	33	1
	100%	19,0%	78,6%	2,4%
mińskie	16	5	11	—
	100%	31,2%	68,8%	—
podlaskie (część)	13	5	8	—
	100%	38,5%	61,5%	—
witebskie	2	2	—	—
	100%	100%	—	—
połockie	1	1	—	—
	100%	100%	—	—
razem	259	85	163	11
	100%	32,8%	62,9%	4,3%

(Odsetek parafii w poszczególnych województwach: wileńskim — 59,9%, trockim — 20,5%, nowogródzkim — 16,2%, mińskim — 6,2%, podlaskim — 5%, witebskim — 0,7% i połockim — 0,4%).

⁶⁵ Tamże, s. 77 - 78.

⁶⁶ Tamże, s. 78.

⁶⁷ Tamże, s. 72.

czynnikom kościelnym, pozostałe zaś wielkim księciom litewskim. Podobnie rzecz się miała w województwie nowogródzkim, gdzie fundacje bojarów stanowiły nawet 79%. Natomiast w województwie trockim przeważały fundacje wielkksiążęce (57%). Najlepiej problem ten zobrazuje tabela sporządzona w oparciu o zestawienia dokonane przez Ochmańskiego⁶⁸. Wynika z niej, że w sumie w latach 1387-1550 największą kategorię kościołów parafialnych w diecezji wileńskiej ufundowali bojarowie. Odsetek ich wynosi prawie 63%. Następnie fundacje wielkksiążęce sięgają 33% w stosunku do całości. Najniższy odsetek stanowią kościoły parafialne ufundowane przez czynniki kościelne. Wynosi on bowiem zaledwie nieco ponad 4%.

Następna tabela, sporządzona także w oparciu o zestawienia Ochmańskiego, ukazuje nam rodzaje fundacji, w ujęciu chronologicznym, poczynawszy od chwili założenia diecezji aż do poł. XVI w.

**Rodzaj fundacji parafii powstałych w latach 1387 - 1550
w diecezji wileńskiej w ujęciu chronologicznym**

Lata fundacji	rodzaje fundacji			razem	
	książęce	bojarskie	kościelne		
1387 - 1430	Jagiełło	11			
	Witold	11			
	obaj	1			
	Zygmunt	1			
		24	3	—	27
		88,5%	11,5%	—	100%
1431 - 1500	Zygmunt	2			
	Michał	3			
	Kazimierz	23			
	Aleksander	6			
		34	65	4	103
		33%	63%	4%	100%
1501 - 1550	Aleksander	3			
	Zygmunt St.	24			
		27	95	7	129
		21%	74%	5%	100%
ogółem		85	163	11	259
		33%	63%	4%	100%

Z biegiem lat, jak pokazuje tabela, wzrost fundacji kościołów parafialnych następował z coraz większym nasileniem. Biorąc stan kościołów z 1550 r. za 100%, zauważamy, że fundacje w pierwszym okresie stanowią zaledwie 10% wszystkich, w drugim 40% i w trzecim 50%. W największej mierze jest to zasługa bojarów, którzy coraz bardziej zabiegali o utworzenie parafii w swoich dobrach. I tak w pierwszym okresie ich udział w ogólnej liczbie fundacji wynosi zaledwie 11,5%, w drugim wzrasta do 63%, a w trzecim do 74%. Według stanu na rok 1550 w diecezji wileńskiej kościoły parafialne zawdzięczają swą fundację bojarom w 63%, wielkim księciom litewskim w 33%, a więc niemal o połowę mniej. Na fundacje kościelne pozostało zaledwie 4%.

⁶⁸ Tamże, s. 77 - 78, 80.

Zamykając zagadnienie sieci parafialnej diecezji wileńskiej ufundowanej w okresie średniowiecza, należałoby jeszcze zwrócić uwagę na brak w połowie XVI w. podziału administracyjnego tejże diecezji na archidiakonaty i dekanaty. Ochmański, badając rejestry podatkowe z lat 1553 i 1559, zauważa, że parafie omawianej diecezji w wymienionym źródle ujęte są w pięciu „kluczach”, mianowicie: trockim, mejszagolskim, antokolskim, miednickim i rudomińskim. Autor stawia zatem pytanie, czy owe „klucze” nie odpowiadały wówczas podziałowi administracji kościelnej jaki stanowiły dekanaty? Bowiem, jak dalej dowodzi, w początkach XVII w. diecezja wileńska była podzielona na pięć części (*partes*): wileńską, niemeczyńską, rudnicką, rudomińską i miednicką. Każdą z tych części zarządzał *decanus ruralis*. I jak dalej dowodzi tenże autor, w połowie XVI w. podział diecezji wileńskiej na dekanaty winien już istnieć, skoro synod wileński z 1555 r. zalecał ustanowienie oficjalów wiejskich „po jednym w każdym dekanacie”. A zatem w rejestrze dekanaty mogły być określane zapożyczonym z ruskiego terminem „klucz”⁶⁹. Z kolei W. Müller stwierdza, że biskup wileński B. Wojna w swej relacji wysłanej do Rzymu 1604 r. napisał, iż utworzył on w swej diecezji 5 dekanatów, co by świadczyło o braku podziału na dekanaty w omawianej diecezji w XVI w. Zalecenie synodu diecezjalnego z 1555 r. nie weszło po prostu w życie. Tenże sam biskup Wojna w 1608 r. relacjonował o istnieniu w swej diecezji 12 dekanatów. Relacja z 1635 r. mówi tylko o dziesięciu, ale w 1651 r. jest ich już 26⁷⁰. Stan taki utrzymał się aż do rozbiorów Polski.

Wracając do zagadnienia rozwoju sieci parafialnej w diecezji wileńskiej, należy mieć na uwadze fakt, że w II poł. XVII w. w wyniku zwycięstwa katolicyzmu nad innowiercami, pewien odsetek kościołów powrócił do swoich dawnych wyznawców, jak również i to, że wiele kościołów zostało zniszczonych w czasie „potopu” szwedzkiego oraz wojen moskiewskich. Pewien obraz sieci parafialnej z tego czasu otrzymać można w oparciu o wizytacje kanoniczne, które przeprowadził w latach 1674-1676 na terenie całej diecezji wileńskiej archidiakon M. Słupski, biskup gratianopolski. Jak wynika z jego opisów parafii, wiele wówczas kościołów było spustoszonych i spalonych przez wrogów. Podobnie zresztą było w całej Rzeczypospolitej. Na skutek niemożności dotarcia do tych materiałów, zadowolili się musimy liczbą parafii diecezji wileńskiej, podaną w spisie dokonanym na synodzie diecezjalnym biskupa A. Sapiehy w 1669 r. Według tego spisu, jak obliczył Kurczewski, liczba parafii w omawianej diecezji wynosiła 410. Spis ten uwzględnia także podział na dekanaty, których liczba w tym czasie, jak już było zaznaczone, wynosiła 26⁷¹. W stosunku do liczby 259 kościołów parafialnych w połowie XVI w. przybyło w okresie niespełna 120 lat (1550-1669) 151 nowych. Nie umiemy dokładniej określić ich fundatorów jak też podać dokładniejszej daty ich powstania. Jedno jest w tym bardziej pewne, że do tego czasu wykształciła się w diecezji wileńskiej zasadnicza sieć kościołów parafialnych, która z niewielkimi zmianami trwać będzie do końca XVIII w., ściślej do 1783 r.

III. Sieć parafialna w XVIII w.*

Dla pierwszej połowy XVIII w. posiadamy dwa wykazy parafii diecezji wileńskiej wraz z podziałem na dekanaty. Pierwszy z nich sporządzony został na synodzie bis-

⁶⁹ Tamże, s. 72.

⁷⁰ W. Müller, *Diecezje w okresie potrydenckim*. W: *Kościół w Polsce*, t. 2, Kraków 1969, s. 95.

⁷¹ J. Kurczewski, *Biskupstwo*, dz. cyt., s. 178.

* Z powodów technicznych nie udało się wydrukować wkładki „Diecezja wileńska w liczbach w XVIII wieku, za co serdecznie przepraszamy autora i czytelników (Redakcja).

kupa K. K. Brzostowskiego odbytego 1717 r., drugi na synodzie biskupa M. J. Zienkowicza, w 1744 r. Spis Zienkowicza, jak obliczył B. Grzech, który bliżej zajął się tym źródłem, obejmuje 418 parafii oraz niektóre kościoły filialne i kaplice⁷². Nie zawiera jednak 19 miejscowości kościelnych, które widnieją w wykazie z 1717 r. Ponadto dostrzec można brak następnych 32 parafii, które widnieją na mapie W. Semkowicza⁷³. Na tej podstawie można stwierdzić, że do 1744 r. w diecezji wileńskiej zostało utworzonych co najmniej 469 kościołów, które spełniały funkcje parafialnych. Nie sposób jednak przyjąć, że w poł. XVIII w. wszystkie ufundowane wcześniej kościoły nadal spełniały funkcję kościołów parafialnych, na co wskazuje najbardziej stan sieci parafialnej w 1772 r., opracowany przez S. Litaka, o czym będzie niżej dokładnie mowa. Należy przypuszczać, zakładając przy tym nawet pewną niedokładność w sporządzeniu spisu w 1744 r., że wiele nie wymienionych tu kościołów, które widnieją zarówno na mapie Semkowicza, jak i w spisie Brzostowskiego, w poł. XVIII w. zeszło do roli filialnych, czy nawet pozostawało w rękach innowierców, jak też uległo ruinie⁷⁴. Brak szczegółowszych badań nie pozwala jednak tego problemu bliżej scharakteryzować.

Przejdźmy zatem do przedstawienia sieci parafialnej w diecezji wileńskiej, którą ustalił S. Litak. Według jego obliczeń, w 1772 r. było w tej diecezji 426 parafii i 138 ośrodków filialnych, rozmieszczonych w 26 dekanatach⁷⁵. Łączy się z tym kilka zasadniczych problemów, związanych z rozmieszczeniem terytorialnym tychże kościołów z wielkością okręgów dekanalnych, a szczególnie parafialnych oraz z liczbą wiernych w poszczególnych okręgach.

Diecezja wileńska, która od swego założenia aż do 1783 r. przetrwała niemal w niezmiennych granicach, obszarem była pod względem terytorialnym największą w Europie. Liczyła 226 000 km², a więc 7,5-krotnie więcej aniżeli wypadła średnia dla pozostałych diecezji w Rzeczypospolitej (30 139 km²). Dodajmy, że średnia dla wszystkich diecezji w ówczesnej Polsce wynosiła 41 064 km². Z porównania terenu diecezji wileńskiej ze średnią, przypadającą tylko na obszary pozostałych diecezji w metropolii gnieźnieńskiej (27 721 km²), wynika, że ta wielokrotność wzrasta prawie do ośmiu. Druga co do wielkości obszaru diecezja łucka liczyła 109 300 km² (ponad dwukrotnie mniej), natomiast diecezja krakowska, uchodząca za największą w granicach Korony, liczyła 54 000 km² (4,2 raza). Toteż i mniejsze jednostki administracyjne diecezji wileńskiej dekanaty, a zwłaszcza parafie, posiadały o wiele większe terytoria, aniżeli inne diecezje. I tak średnia powierzchni na jeden dekanat w omawianej diecezji wypadła 8692 km², gdy w diecezji krakowskiej 1019 km². Najmniejszy dekanat w diecezji wileńskiej, jakim był dekanat augustowski, liczył 2115 km², a więc ponad dwukrotnie więcej aniżeli wynosiła średnia dekanatów w diecezji krakowskiej. Z kolei największy obszarem w diecezji wileńskiej dekanat bobrujski liczył 58 320 km². Jego powierzchnia była więc ponad 4000 km² większa aniżeli wynosił teren całej diecezji krakowskiej. Drugim co do wielkości pod względem obszaru był dekanat orszański (27 479 km²), następnie szedł witebski (17 430 km²), połocki (15 830 km²) i miński (10 020 km²). Można zatem stwierdzić, że im dalej na wschód i południe, tym obszar dekanatów był większy. Decydowały zapewne o takiej sytuacji dwa zasadnicze czynniki: gęstość zasiedlenia ludności oraz wyznawana przez tę ludność religia katolicka, prawosławna, a następnie unicka⁷⁶.

⁷² B. Grzech, dz. cyt., s. 9; *Synodus dioeciesana Vilnensis ab (...) Michaele Joanne Zienkowicz (...) A.D. 1744 celebrata*; Powyższy spis przytacza także J. Kurczewski, *Biskupstwo*, s. 178-181.

⁷³ W. Semkowicz, dz. cyt. oraz Mapa diecezji wileńskiej, sporządzona w oparciu o synod Zienkowicza z 1744 r.

⁷⁴ M. Kosman, dz. cyt., s. 252.

⁷⁵ S. Litak, dz. cyt., s. 267-286; podaje 423 parafie i 134 filie; w nowszych zestawieniach: 426 parafii i 138 filii.

⁷⁶ J. Ochmański, dz. cyt., s. 77-79 (dla połowy XVI w.); zob. także mapę Litaka w zestawie nr 10.

Wracając do zasadniczego problemu, to jest do sieci parafialnej w XVIII w., zauważamy, że na jeden dekanat w diecezji wileńskiej przypadało 16,3 kościołów parafialnych przy rozpiętości od 9 do 24. Mniej niż dziesięć parafii posiadał tylko jeden dekanat, od jedenastu do piętnastu parafii 10 dekanatów, od szesnastu do dwudziestu 12 dekanatów i powyżej dwudziestu 4 dekanaty. Nieco inaczej przedstawiała się sytuacja, gdy weźmie się pod uwagę łącznie kościoły parafialne i filialne. Wówczas średnio na jeden dekanat przypadają 22 kościoły (w tym po 5,3 filialnych) przy rozpiętości od 9 kościołów (dekanat augustowski bez filii) do 35 (dekanat brasławski: 21 parafii i 15 filii oraz dekanat wileński: 20 parafii i 15 filii).

Biorąc pod uwagę same tylko parafie, najwięcej ich miały dekanaty: Kupiszki i Orsza, które liczyły po 24 parafie (oraz po dwie filie). Nieco mniej bo 23 parafie posiadał dekanat Grodno, ale na jego terytorium znajdowało się ponadto 7 filii. Także w dekanacie brasławskim, czwartym co do liczby parafii, oprócz 21 kościołów parafialnych było jeszcze 14 filialnych. Podobnie rzecz się miała w dekanatach: wileńskim (15 filii) oraz kowieńskim (13 filii), liczących po 20 parafii.

Dla nas najważniejszy problem to wielkość poszczególnych parafii, ponieważ od rozległości terenu zależało w zasadniczej mierze duszpasterstwo i życie religijne wiernych. Z tego względu trudno przy naszych wyliczeniach brać pod uwagę kościoły filialne, przy których w zasadzie nie sprawowano *curam animarum*, nie zawsze też odprawiała się w nich niedzielna czy świąteczna msza św. Niemniej będą one sygnalizowane, gdyż w życiu religijnym zapewne jakąś rolę musiały odgrywać.

Przypomnijmy, że w 1772 r. diecezja wileńska liczyła 426 parafii. Średnia terenu na jedną parafię wypadła 531 km² (włączając kościoły filialne średnia ta obniży się do 401 km²). Jak na parafię, był to obszar ogromny, zwłaszcza jeśli się zważy, że średnia przypadająca na jedną parafię w ówczesnej Rzeczypospolitej wynosiła 185 km², a uwzględniając również i filie — 145 km². Biorąc pod uwagę resztę kraju (bez diecezji wileńskiej), średnia ta zmniejsza się do 144 km² (wraz z filiami do 113 km²). Zatem średnia obszaru na parafię w diecezji wileńskiej była większa prawie 3 razy niż przypadało to dla reszty kraju. Biorąc resztę terenu archidiecezji gnieźnieńskiej (bez diecezji wileńskiej), średnio na jedną parafię przypadało 90 km² (wraz z filiami 69 km²), czyli sześciokrotnie mniej aniżeli w omawianej diecezji. Dla głębszego porównania przytoczmy jeszcze przykład diecezji krakowskiej, gdzie średnia obszaru na jedną parafię wynosiła 61 km² (wraz z filiami 50 km²). Różnica jest tu jeszcze większa — ośmiokrotna. Większe parafie pod względem terytorium występowały tylko w diecezji smoleńskiej (4700 km²) i inflanckiej (1320 km²), gdzie stanowiły one enklawy pośród innych wyznań⁷⁷.

Przechodząc do omówienia wielkości parafii w poszczególnych dekanatach diecezji wileńskiej, zauważamy, że w największym terytorialnie dekanacie bobrujskim, średnio na jedną parafię przypadało 4166 km² (licząc z filiami — 2777 km²), czyli aż 46 razy więcej aniżeli wynosiła średnia dla parafii na reszcie terenu archidiecezji gnieźnieńskiej. Oczywiście problem wielkości terytorialnej parafii w dekanacie bobrujskim, najbardziej wysuniętym na wschód w diecezji wileńskiej, podobnie jak i w dekanatach: orszańskim, witebskim, połockim czy nawet mińskim, musi być rozpatrywany w kontekście nie tylko osadnictwa, ale także i rozmieszczenia cerkwi, zwłaszcza unickich.

Najniższa średnia obszaru na parafię w diecezji wileńskiej przypadała na dekanat wileński, mianowicie 178 km². Pamiętajmy przy tym, że w samym Wilnie funkcjonowało wówczas 5 parafii, a więc praktycznie obszar przypadający na

⁷⁷ Zob. także S. Litak, *Mapa organizacji Kościoła łacińskiego w Polsce około 1772 roku. Wprowadzenie i indeks*, Lublin 1985 (maszynopis w Towarzystwie Naukowym KUL), s. 30.

jedną parafię w tym dekanacie był nieco większy. Uwzględniając kościoły filialne średnia ta zmniejszy się do 101 km². Ale nawet w tymże kontekście parafia w dekanacie wileńskim była większa o 7 km² aniżeli przypadała średnia na parafię w Rzeczypospolitej (gdy się uwzględni filie, różnica ta wynosiła 44 km²) a uwzględniając z kolei tylko parafie na pozostałym terenie metropolii gnieźnieńskiej aż dwukrotnie i czterokrotnie, gdy chodzi o diecezję krakowską. Najmniejszy obszar terytorialny, przypadający na parafie w diecezji wileńskiej, posiadały dekanaty centralne i zachodnie (poniżej 200 km² dekanaty: olwicki i pobojski, poniżej 230 km²: lidzki, kowneński, knyszyński, oszmiański i wołkowyski). Zresztą wystarczy popatrzeć na mapę Litaka, aby się o tym dokładniej przekonać⁷⁸.

W rozważaniach naszych nad siecią parafialną w diecezji wileńskiej warto też uczynić rozróżnienie na parafie wiejskie i parafie z ośrodkiem w mieście. Ze względu na brak dokładniejszych badań trudno ten problem rozstrzygać na przestrzeni dziejów diecezji, jakkolwiek można zauważyć, że miejscowości, w których powstawały pierwsze parafie, były w XVIII w. miastami. W oparciu o badania Litaka można stwierdzić, że na 426 kościołów parafialnych funkcjonujących w 1772 r. 393, czyli 92%, znajdowały się w miastach (w tym w Wilnie 5). Oczywiście, że w ich okręgach parafialnych mimo to znajdowały się przede wszystkim wsie. Nieco inaczej miała się rzecz, gdy szło o kościoły filialne; na 138 znajdowały się w miastach 52, czyli w 38%. W większości dekanatów wszystkie kościoły parafialne znajdowały się w miastach. Można powiedzieć, że na terenie diecezji wileńskiej w drugiej połowie XVIII w. znajdowało się co najmniej 441 miast, jakkolwiek B. Grzech doliczył się ich zaledwie 412⁷⁹. Być może, że część z nich znalazła się pośród liczby wsi, którą określa na 11 416. W sumie więc mamy do czynienia z co najmniej 11 826 miejscowościami, w których zamieszkiwało w połowie XVIII w. około 1 305 000 katolików⁸⁰. Nie umiemy określić, jak się mają te liczby do ogółu miejscowości i ludności. To co można bliżej stwierdzić, dotyczy odsetka miast, który wynosi ok. 4% oraz średnich przypadających na dekanat i parafię. Na jeden dekanat w diecezji wileńskiej wypadło zatem 455 miejscowości, w tym 17 miast, a na jedną parafię 28 miejscowości, w tym jedno miasto oraz odpowiednio ludności: 50 197 i 3064. Wahanie jednak zarówno w poszczególnych dekanatach, jak i parafiach, były znaczne, od około dwustu miejscowości, jak w przypadku dekanatu augustowskiego, który liczył ok. 24 600 ludzi, do 920 miejscowości, jak w przypadku dekanatu brasławskiego, liczącego niemal 98 000 ludności. Do dekanatów, które posiadały większą liczbę miejscowości należały także: Kupiszki (762 i ponad 82 000 ludności), Lida (531 i 71 800 ludności), Pobojsk (672 i prawie 72 000 ludności) oraz Kowno (651 miejscowości i 71 800 ludności). Największy obszarem dekanat Bobrujsk posiadał 420 miejscowości (w tym 16 miast) i zaledwie 48 000 ludności. Dla nas jednak ważniejszą rzeczą będzie spojrzeć na poszczególne parafie. Od tej strony jednak możemy ukazać jedynie przeciętną, podobnie zresztą jak to miało miejsce w przypadku obszaru. Otóż najwięcej miejscowości posiadały parafie w dekanacie Raduń, gdzie średnia wynosiła 52, w tym 1,3 miasta (16 miast w dekanacie), a jeśli idzie o ludność, na parafię przypadała największa liczba — 5700. Pod względem obszaru dekanat ten stał dopiero na dwudziestym miejscu, licząc od największego. Drugie miejsce pod względem miejscowości zajmował dekanat brasławski. Przeciętnie na parafię przypadały tu 44 miejscowości, w tym 1,3 miasta oraz około 4850 ludności. Najmniej liczebne w miejscowości były parafie w dekanatach: Różana (18 miejscowości i około 2000 ludności), Siemno

⁷⁸ S. Litak, *Struktura terytorialna*, dz. cyt., mapy nry: 2, 7 i 8 oraz III-V, VII-IX, XII-XIV.

⁷⁹ B. Grzech, dz. cyt., s. 31.

⁸⁰ Tamże, s. 44-58: IV rozdział pracy — Ludność diecezji wileńskiej.

i Słonim (po 19 i pierwszy około 2300 ludności, drugi 2000 ludności) oraz augustowski (20 miejscowości i około 2700 ludności). Średnie na parafie w najrozleglejszym terytorialnie dekanacie bobrujskim wypadają: 30 miejscowości i 3430 ludności. Z powyżej podanych liczb trudno wyciągnąć ogólniejsze wnioski. Są one bowiem mało dokładne. Być może, że operując dokładniejszymi liczbami zarówno miejscowości jak i ludności dla poszczególnych parafii, przedstawiona sytuacja wyglądałaby nieco inaczej.

Na zakończenie chcemy tylko zasygnalizować fakt, że diecezja wileńska należała do metropolii gnieźnieńskiej, jakkolwiek jeśli idzie o okres najwcześniejszy istnieje na ten temat spór wśród historyków⁸¹. Drugi problem, wprawdzie nie związany bezpośrednio z rozwojem sieci parafialnej, a warty wspomnienia, dotyczy podziału na archidiakonaty. Początkowo, jak zaznacza Ochmański, na kapitule wileńskiej odbytej w 1435 r. pojawili się archidiakon, któremu w zasadzie winien podlegać cały teren diecezji. Nie ma więc tu mowy o jakimkolwiek podziale diecezji wileńskiej. Natomiast J. Kurczewski podaje, że w 1619 r. do pomocy w zarządzaniu biskup E. Wołłowicz (1616-1630) za zgodą papieża, ustanowił archidiakoniat w mieście Obolce. Podległy rejon nazwano archidiakonatem białoruskim⁸². Nie znamy jednak granic tego archidiakonatu⁸³.

⁸¹ E. Wiśniowski, rec. J. Ochmański, dz. cyt., *Rocznik Lubelski*.

⁸² J. Ochmański, dz. cyt., s. 25; J. Kurczewski, *Biskupstwo*, dz. cyt., s. 102-103; zob. także W. Müller, dz. cyt., s. 86.

⁸³ S. Litak, *Struktura terytorialna*, s. 108, 267-286; tenże, *Podziały administracyjne Kościoła łacińskiego w Polsce około 1772 r.*, *Kwartalnik Historyczny*, 89 (1982), z. 4, s. 572, przypis 42.